

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

VÜSALƏ RAMİZ qızı MUXTAROVA

DİLİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ SOSİAL-KULTUROLOJİ
AMİLLƏRİN ROLU

(ingilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında)

10.02.04 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2011

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikası və ölkəşünaslıq kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Məsməxanım Yusif qızı Qayıyeva

Rəsmi oponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Mehparə Tələt qızı Qayıbova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Möminat Məhəmməd qızı Öməröva

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin İngilis
filologiyası kafedrası

Müdafiə _____ 2011-cu il saat _____ -da
Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə
doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların
müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında
keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küç., 60.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2011-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevdə Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dünya dilləri arasında mühüm və aparıcı mövqe tutan ingilis dili Hind-Avropa dilləri ailəsinin German dilləri qrupunun Qərbi German dilləri bölməsinə aiddir. 309-400 milyon dünya əhalisi bu dildən əsas ünsiyyət vasitəsi kimi, 199-1400 milyondan artıq əhali isə ikinci dil kimi istifadə edir. Ümumilikdə istifadəçilərinin sayı 2 milyarda yaxın olan ingilis dili 53 ölkədə rəsmi statusa malikdir.¹ Həmçinin ingilis dili müxtəlif beynəlxalq təşkilatların (BMT, Avropa İttifaqı və s.) rəsmi dilidir. Bundan əlavə, məktəb, kollec, ali təhsil müəssisələri və müxtəlif kurslarda da bu dil tədris olunur. Respublikamızın müstəqillik əldə etdiyi və bütün dünya dövlətləri ilə hərtərəfli əlaqələr yaratdığı müasir dövrdə ingilis dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənilməsi, elmi tədqiqatlar baxımından araşdırılması, bu dilin ana dilimizə təsirinin tədqiq edilməsi önəm kəsb edir.

Məlumdur ki, dünya dillərinin heç də hamısı eyni səviyyədə inkişaf etməmişdir. Buna həm tarixi, həm də coğrafi, siyasi, ictimai-mədəni faktorlar səbəb olmuşdur. Dil ətrafımızda gedən dəyişikliklərdən kənar qalmır. Dilin nəyə görə daim dəyişikliklərə uğraması məsələsi ilə əsrlərdən bəri dilçi alimlər məşğul olmuşlar. Əsrlər keçdikcə dildə hansı dəyişikliklərin baş verdiyini daim tarixi dilçilik araşdırmışdır. Amma müasir dövrümüzdə dilçiləri maraqlandıran sual hazırda dildə hansı dəyişikliklərin getdiyini araşdırmaq və gələcəkdə nə kimi dəyişikliklər ola biləcəyini proqnozlaşdırmaqdır. Dilçiliyin yeni formalaşmış bu sahəsi isə «sosiolinqvistika» adlanır. Xarici dilçilikdə dilin sosiolinqvistik aspektdə araşdırılmasına hələ keçən yüzilliyin 50-60-cı illərindən başlanmışdır. Dilin müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatlar nə qədər çox olsa da bu kimi yeni dilçilik sahələrinin hələ də araşdırılmasına ehtiyacı var. Azərbaycanda dil-cəmiyyət-mədəniyyət əlaqələrinin, dilin zənginləşməsində sosial və kulturoloji amillərin rolunun tədqiqi sahəsində araşdırmalar azlıq təşkil edir. Ona görə də dilin, xüsusilə də müasir dövrdə dünya dilinə çevrilmiş ingilis dilinin Azərbaycan dili ilə məhz bu yönümdə qarşılıqlı şəkildə araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Müdafiəyə təqdim edilən dissertasiya işinin aktuallığı da bununla müəyyənləşir.

---

¹ <http://www.wikipedia.org/>

Tədqiqatın obyektı. Cəmiyyətin həyatında mühüm, sosial əhəmiyyət daşıyan və intensiv olaraq inkişaf edən elmlər dil vasitəsilə reallaşır və bütün yeniliklər ilk olaraq öz əksini aktiv fəaliyyət göstərən dildə tapır. Xüsusilə də dilin lüğət tərkibi daha dinamik olduğundan daim zənginləşir. Tədqiqat işinin obyektini məhz dilin zənginləşməsi prosesi təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Dil daim dəyişikliklərə məruz qalır və bu proses müasir dövrümüzdə də davam etməkdədir. Dilin leksik layına nəzər salarkən tarix boyu nə kimi dəyişikliklərin getdiyini görmək olur. Dəyişikliklər isə müəyyən amillərin təsiri altında baş verir. Tədqiqatın predmetini bu prosesə təsir edən sosial-kulturoloji amillər nəticəsində dilə gətirilmiş və dili zənginləşdirən alınma sözlər, yeni sözlər və həmçinin dildə mövcud olan, lakin yeni mənalar əldə etmiş sözlər təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ingilis və Azərbaycan ədəbi dillərinin inkişaf tarixinə, leksik layının formalaşmasına və hazırki inkişaf tempinə nəzər salaraq dilin zənginləşməsi yollarını araşdırmaq və ona təsir edən sosial-kulturoloji amilləri tədqiq etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün dissertasiya işinin qarşısına aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- dil və cəmiyyət arasındakı münasibətlərin müəyyənləşdirilməsi;
- dilin zənginləşməsi yolları və bu prosesə təsir edən amillərin tədqiq edilməsi;
- leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolunun təyin edilməsi;
- cəmiyyətin sosial və ərazi müxtəlifliyinin dilin sosial və ərazi müxtəlifliyinə təsirinin izah edilməsi;
- mədəniyyətlərarası əlaqələrin dillərin inkişafında rolunun tədqiq edilməsi;
- müasir dövrdə ingilis və Azərbaycan dillərinin inkişafında iştirak edən sosial-kulturoloji amillərin araşdırılması.

Tədqiqatın metod və üsulları. Dissertasiya işində metod və üsullar qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq seçilmişdir. Hər iki ədəbi dilin inkişaf tarixinin nəzərdən keçirilməsi, leksik laylarının formalaşmasının araşdırılması, dillərin qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsi, onların zənginləşməsində iştirak edən leksik alınmaların qeydə alınması və sistemləşdirilməsi zamanı əsasən tarixi-müqayisəli və deskriptiv (təsvir və təsnifat) metodlardan istifadə edilmişdir.

Sosial-kulturoloji amillərin müəyyənləşdirilməsi və müasir dilə təsirinin araşdırılmasında tipoloji-müqayisəli metoda üstünlük verilmişdir.

Müasir dövrdə, qeyd edilən amillərin təsiri nəticəsində dillərin zənginləşməsi prosesi zamanı mənimsənilmiş leksik alımların müəyyənləşdirilməsi və öyrənilməsində isə statistik-distributiv üsullar tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir. Azərbaycan müstəqillik əldə edəndən sonra dünya dövlətlərilə hərtərəfli münasibətlər qurmağa başlamış və dünyaya inteqrasiya prosesinə qoşulmuşdur. Dünyada hərtərəfli sürətli inkişafın getməsi elmi sahədə də yeniliklərə səbəb olur və elmi işçilərin qarşısında bu yenilikləri tədqiq etmək üçün yeni vəzifələr qoyur. Elm-texnikanın inkişafı və qloballaşma prosesləri dilin zənginləşməsinə də təsir etməkdədir. Müdafiəyə təqdim edilən dissertasiya işində ingilis və Azərbaycan dillərinin zənginləşməsində sosial-kulturoloji amillər ilk dəfə olaraq müqayisəli planda araşdırılır. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi də bununla səciyyələnir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dissertasiya işinin mövzusu dilçilik sahəsində yenidir və bu sahənin araşdırılmasına ehtiyac var. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti – dilin inkişafında sosial-kulturoloji amillərin araşdırılması, bu sahədə olan elmi-nəzəri biliklər sistemini zənginləşdirilməsidir. Dissertasiya işi bu sahədə aparılacaq gələcək tədqiqatlarda istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondadır ki, dissertasiya işindən alınan nəticələr dilçiliyin bu sahəsi üzrə hazırlanan xüsusi seminar və mühazirələrin aparılması zamanı müəyyən dərəcədə əhəmiyyət kəsb edə bilər.

İrəli sürülən nəzəri müddəalar:

- Dil faktorunun insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə etməsi onun humanitar elmlərin daha geniş kontekstində, xüsusən də sosioloji baxımdan nəzərdən keçirilməsini və öyrənilməsini zəruri edir;
- Müasir dövrdə insan amili və sivilizasiyanın dilin inkişafında artan rolu müəyyən qanunauyğunluğun aşkara çıxarılmasına kömək edir: dilin inkişafı cəmiyyətin və bu dildə danışanların inkişafından birbaşa asılıdır;
- Qloballaşma və dünyaya inteqrasiya proseslərinin təsiri altında dilin inkişafı «dil və siyasət», «dil və iqtisadiyyat», «dil və

mədəniyyətlərarası əlaqələr», «dil və kütləvi informasiya vasitələri», «dil və informasiya texnologiyaları» kimi əlaqələrin daha dərinəndən araşdırılmasına stimül verir;

- «Sosial-kulturoloji amillər» anlayışına daxil edilən amillər cəmiyyətin inkişafı və bir-birilə sıx əlaqəli olduğundan onların dilə təsirinin təkə ayrı-ayrılıqda deyil, həm də kompleks şəkildə nəzərdən keçirilməsinə əsas yaranır;
- Dilin lüğət tərkibi mürəkkəb və dinamik bir sistem olub, təkə tarixi deyil, həm də sosial dəyişiklikləri özündə əks etdirir. Sosial-kulturoloji amillərin dilə təsirinin tədqiqi onun əsasən lüğət tərkibində özünü daha çox biruzə verdiyini göstərir.
- Dilin zənginləşməsi prosesinə ingilis və Azərbaycan dili materialları əsasında müqayisəli yanaşma müasir dövrdə dilimizə gətirilmiş alınma sözlərin tədqiqinə öz töhfəsini verə bilər. İşin nəticəsi onun gələcəkdə praktik məqsədlərlə istifadəsi sahəsində yeni üfüqlər açır.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiya işinə cəlb edilmiş materiallar dilçiliyin bu sahəsinə dair tədqiqat işlərindən, aidiyyəti olan müxtəlif kitablar, ensiklopediya və lüğətlərdən toplanıb seçilmişdir. Dillərin müasir dövrdə inkişafına dair daha dəqiq məlumatlar əldə etmək, xaricdə nəşr edilən kitablardan və xaricdə fəaliyyət göstərən kitabxanalardan faydalanmaq məqsədilə internet resurslara, gündəlik mətbuata da müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikası və ölkəşünaslıq kafedrasında hazırlanmışdır. Tədqiqat işinin əsas məzmunu və müddəaları müxtəlif elmi jurnallarda nəşr olunan 7 məqalədə öz əksini tapmışdır. Dissertasiyanın əsas nəticələri haqqında kafedra iclaslarında, Бейнялхалг вя Республика elmi konfranslarında məruzə edilmişdir.

Tədqiqat işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın girişində tədqiqatın obyektini, predmetini, elmi yeniliyi, tədqiqat metodu, elmi və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə çıxarılan müddəalar öz əksini tapır.

I fəsil «İngilis və Azərbaycan ədəbi dillərinin inkişafı fonunda leksik layın formalaşması» adlanır və üç yarım fəsildən ibarətdir.

Burada tədqiqat işinin əhatə edəcəyi məsələlərə ümumi baxış keçirilmiş, dilçilik sahəsində bu məsələ ətrafında olan fikirlər təhlil edilmiş, hər iki dilin formalaşma tarixinə qısa bir nəzər salınmışdır. İş əsnasında yerli və xarici dilçilərin nəzəri fikirlərinə müraciət edilmiş, onlardan sitatlar gətirilmişdir. Birinci yarımfəsildə dilçilikdə dil və ədəbi dil problemi araşdırılmış, hər iki dilin leksik layının müxtəlif dilçilər tərəfindən təsnifatı verilmişdir. İkinci və üçüncü yarımfəsillərdə isə ingilis və Azərbaycan dillərinin leksik laylarının formalaşması diaxronik baxımdan təhlil edilmişdir, bu dillərin formalaşmasında müxtəlif sosial-kulturoloji amillərin rolu, digər əcnəbi dillərin təsirinin nəticələri, hər iki dilə gətirilmiş alınma sözlər öz əksini tapmışdır.

Dil və ədəbi dil problemlərindən danışarkən A.M.Qurbanov, Ə.Ə.Rəcəbov, F.M.Ağayeva, A.M.Babayev kimi dilçilərimizin, həmçinin F.de Sössür, D.Kristal, S.Potter, E.Sapir kimi dünya dilçilərinin fikirlərinə istinad edilmiş, hər iki dilin inkişaf yoluna və dilin leksik layında tarix boyu baş vermiş dəyişikliklərə nəzər salmaq üçün isə dilçilərimiz Ə.M.Dəmirçizadə və S.Ə.Cəfərovun, ingilis dilçiləri B.Fennel, O.Cespersen və V.Labovun əsərlərinə müraciət edilmişdir.

Bəşər yaranandan bəri insanların neçə dildə danışdığını tam müəyyən etmək mümkün deyildir. Hazırda dünya əhalisinin 5000-10000 arası dildə danışdığı qeyd edilir. 2005-ci ildə çap edilən «Etnologiya: Dünya dilləri»¹ isə dünya əhalisinin 6,912 canlı dildən istifadə etdiyini yazır. Bu rəqəmlərin dəqiq olmaması səbəbi - müxtəlif materiklərdə məskunlaşmış dünya əhalisinin müəyyən hissəsinin hələ də tayfa şəklində yaşamasıdır. Bu xırda dillər isə geniş yayılmış dillərdən fərqli olaraq tədqiqatlardan kənar qalır, onların dəqiq sayını müəyyənləşdirmək çətinləşir.

İnsan fəaliyyətinin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada dil istifadə etmədən nə isə etmək mümkün olsun. İstənilən sahədə ilkin addımdan başlayaraq dil istifadədə olur. Dil insana hər tərəfli xidmət edir, onu inkişaf etdirir, irəli aparır. Nəticədə isə irəli getmiş insan, fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini inkişaf etdirir. Bu sahələr isə öz növbəsində dilə öz töhfəsini verir, onu zənginləşdirir. «Dil bütün ictimai hadisələrdən qədimdir. Əgər bütün ictimai hadisələr cəmiyyət formalaşdıqdan sonra

---

¹ Gordon R. G. Ethnologue: Languages of the World. 5th ed. Dallas, 2005. Online version: <http://www.ethnologue.com/>

meydana gəlirsə, cəmiyyətin formalaşması üçün dil lazım idi... Əslində dil və cəmiyyət qarşılıqlı asılılıq münasibətidir.»¹

Dildən bəhs edərkən F. de Sössür qeyd edirdi ki, dil bir xəzinədir və nitq təcrübəsi vasitəsilə ictimai kollektivə mənsub olanlara çökdürülür. Tarixən nitq mövcudluğu həmişə dildən əvvəl olur.²

Bu fəsildə həmçinin hər hansı dilin ədəbi dil olmasına təsir edə biləcək amillər nəzərdən keçirilərək belə nəticəyə gəlinir ki, müəyyən dialektin ədəbi dil kimi qəbul olunmasında bu dialektə danışanların sayı əsas göstərici deyildir. Əsas olan seçilmiş ədəbi dilin bu dildə danışan bütün insanlar tərəfindən başa düşülməsidir.

Həm ingilis dili, həm də Azərbaycan dili müasir dövrümüzdə qədər uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Bu dillər hətta ədəbi dil olmaq üçün uzun müddət xarici dillərlə mübarizə aparmışlar. İngilis dilinin ədəbi dil səviyyəsinə çatmasında böyük coğrafi kəşflər dövrünün və həmçinin intibah və maarifləndirmə dövrlərinin təsiri xüsusilə qeyd edilməlidir. Çap texnologiyasının kəşfi və İngiltərəyə gətirilməsi, həmin dövrün hakimiyyətinin müxtəlif əsərlərin yazılmasının tərəfdarı olması və bu müxtəlif əsərlərin bir mənbədə nizamlanaraq çapa verilməsi vahid ədəbi dili formalaşdırdı. İngilis dilinin İngiltərədən kənarında yayılması, müxtəlif variantlarının formalaşması isə onun sonrakı inkişafında, dilin zənginləşməsi və hazırda dünya dilinə çevrilməsi istiqamətində bir özül rolu oynadı. Bir sözlə bu dövrdə dildə gedən sadələşdirmə prosesi onu tez qavranılan etmiş, ingilis dilinin tam formalaşması prosesində Orta ingilis dili dövrü həll edici olmuşdur.

Eynilə Azərbaycan dili müxtəlif dillərin təsirinə məruz qalsa da öz işləkliliyini itirməmiş, tarix boyu bir neçə dəfə dövlət dili statusuna yüksəlmişdir. Nəhayət uzun illərdən sonra Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etmişdir. Hazırda, «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir.»³ Müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmiz digər dünya dövlətləri ilə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq edir. Dünya dövlətlərinin bir-birilə əməkdaşlıq etməsi müxtəlif dillərin də bir-birinə təsir etməsinə səbəb olur, beləliklə dillər təsir altında müəyyən dəyişikliklərə uğrayırlar. Araşdırılmış digər məsələ məhz dilin daim dəyişikliklərə uğramasıdır. «Dilin dəyişilməsi və inkişafı onun təbii halı

¹ Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1992, s. 163

² Saussure de F. Course in General Linguistics London: Open Court Publishing, 1986, 236 p.

³ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009, 68 s. <http://www.constcourt.gov.az/>

və başlıca keyfiyyətidir. Dilin inkişafı hər bir xalqın ümumi inkişafı ilə bağlıdır. Buna görə də dilin hər hansı bir sahəsindəki dəyişiklik, inkişaf yaranmış daxili və ya xarici şəraitlə əlaqədar olur.»¹

Hər iki dilə tarix boyu təsir edən amillər, xarici dillər və onların bu dillərdə qoyduğu izlər bu fəsildə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Müəyyən tarixi dövrlərdə leksik layın zənginləşməsinə xidmət etmiş alınma sözlər mənşəyinə görə distribusiyaya edilmişdir. İngilis dilinin leksik layının formalaşmasında xüsusi yeri olan latın, fransız, skandinavya və s. mənşəli alınmalar, Azərbaycan dilinin leksik layında isə ərəb, fars, rus və Avropa mənşəli alınma sözlər tarixi ardıcılıqla qeyd edilmişdir. (Alınma sözlər ingilis dilinin lüğət tərkibinin 70%-ni təşkil edir: 41% fransız, 15% latın, 2% daniya, 1% holland, 10% digər dillər).² Alınma sözlərin mənimsənilməsi prosesi yenə davam etsə də ingilis dili müasir dövrümüzdə daha çox təsir edən dil rolu oynayır. Demək olar ki, dünya dillərinin böyük əksəriyyəti, Azərbaycan dili də daxil olmaqla, bugün ingilis dilindən sözlər almaqla zənginləşir. Bəzən isə alınma sözlər hətta ana dilinin sözlərilə paralel şəkildə istifadə edilir.

II fəsil «Müasir dövrdə ingilis və Azərbaycan dillərinin leksik layının zənginləşməsi mənbələri və ona təsir edən sosial-kulturoloji amillər» adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yollarından bəhs edir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində iki əsas mənbə iştirak edir: dilin daxil imkanları və başqa dillər. Dilin daxili imkanlarından danışarkən bəzi sözlərin yeni məna əldə etməsi, bəzi sözlərə müəyyən şəkildə əlavə etməklə yeni sözlərin yaradılması, mövcud sözləri birləşdirməklə yeni mürəkkəb sözlərin alınması, başqa dillərdəki sözlərin kalka yolu ilə dilə tərcümə edilməsindən bəhs olunur. Dildə mövcud olan sözlərin yeni mənalar əldə etməsi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesində xüsusilə qeyd edilməlidir. Bu vasitədən müasir ingilis dilində yeni məfhumların ifadə edilməsində daha çox istifadə olunur. Dilin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsində əsas müsbət cəhət odur ki, bu yolla əldə edilən sözlər xalq tərəfindən daha asan qəbul və tətbiq edilir, anlaşılıq olur. Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı söz kalka edilərkən məfhum başqa dildən götürülsə də söz özü onu qəbul edən dilin

¹ Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik: 2 cildə, I c., Bakı: Maarif, 1989, s. 402

² Williams M. J. Origins of the English Language. New York: Free press, 1986, 436 p.

materialları əsasında yaradılır. Azərbaycan dilində əsasən rus və son zamanlar ingilis dilindən kalkalar üstünlük təşkil edirsə, ingilis dilində rus, alman, fransız, latın və s dillərdən kalkalar qeyd edilir.

Başqa dillər dedikdə isə müəyyən amillərin təsiri nəticəsində lüğət tərkibinin alınma sözlər vasitəsilə zənginləşməsi nəzərdə tutulur. Alınma sözlər dilə əsasən iki yolla daxil olur: birbaşa və dolay yolla. Azərbaycan dilinə ərəb, fars, rus sözləri müəyyən dövrün tələblərindən irəli gələrək birbaşa daxil olmuşdur. Avropa mənşəli sözlər isə dilimizə müasir dövrdə rus dili vasitəsilə dolay yolla daxil olmuşdur. Hazırda, beynəlxalq əməkdaşlıq sayəsində dilimiz artıq ingilis dili ilə dolay kontaktda deyil, birbaşa kontaktda olur.

İkinci yarımfişil dilin zənginləşməsi prosesinə təsir edən sosial-kulturoloji amilləri bir-bir açıqlayaraq hər birinə ayrıca yer verir. Bu amillərin təsiri nəticəsində dilin zənginləşməsi prosesi nəzərdən keçirilir. Bir daha vurğulanır ki, heç bir dil başlanğıc formada olduğu kimi qalmır və qala bilməz. Müharibələr, işğallar, səyahətlər, eyni ərazidə yaşamaq, ticarət kimi tarixi, coğrafi, siyasi, iqtisadi və mədəni amillər müxtəlif dillər arasında əlaqələrin yaranmasına səbəb olur və nəticədə dillər bir-birinə təsir edir. Dil daim bu kimi amillərin təsiri altında dəyişikliklərə uğrayaraq daha da genişlənir, dərin fikirləri ifadə edir, insanların tələblərinə cavab vermək üçün günü-gündən təkmilləşir. Müasir dilçilərdən olan D. Kristal da qeyd edir ki, dil daim cəmiyyətlə ayaqlaşmaq üçün dəyişilməlidir. Çünki insanlar öz həyat tərzini və işlərinə uyğun olan dildə danışmaq istəyirlər.¹ Hazırda isə dilimiz beynəlxalq əlaqələrin sürətli inkişafı, qloballaşma, dünyaya inteqrasiya, qərb mədəniyyətinin təsiri və müasir texnologiyalardan, xüsusilə də internetdən istifadə nəticəsində ingilis dilinin təsirinə məruz qalır. Xarici dillərin Azərbaycan dilinə təsiri tarixən bir neçə dəfə qeyd olunmuşdur, onlar arasında ərəb, fars və rus dillərini xüsuslə qeyd etmək lazımdır. Dilin zənginləşməsi prosesi dilin bütün komponentlərinə (fonetik sistem, qrammatik quruluş və lüğət tərkibi) təsir etsə də ən çox dəyişikliklərə məhz dilin lüğət tərkibi məruz qalır. Çünki «cəmiyyətdə baş verən hər bir yenilik birinci növbədə dilin lüğət tərkibinə öz təsirini göstərir... Lüğət tərkibinin inkişafı, eyni zamanda bütünlükdə dilin inkişafı deməkdir.»²

¹ Crystal D. English as a Global Language. 2nd ed. CUP, 2003, 212 p.

²Məmmədov N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbəyi və üsullarına dair. Bakı: ADU-nun nəşri, 1958, s. 3

Müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində dil yeni sözlər qəbul etməklə zənginləşməyədi, hazırda dərin mənalı kəsb edən fikirləri izah edə bilməzdi. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ən çox yeniliklər XX əsrin 90-cı illərindən sonra baş vermişdir. Dünyanın vahid məlumat mərkəzi-internetlə təmin olunması, informasiya texnologiyalarının inkişafı kimi amillər külli miqdarda yeni sözlərin yaranmasına və mövcud sözlərin yeni məna almasına səbəb olmuşdur.

Dövrümüze qədər külli miqdarda alınma sözlər mənimsəmiş ingilis dili isə hazırda dünyanın ən aparıcı dillərindən birinə çevrilmişdir. Bunun səbəbi ingilis dilli ölkələrin dünyaya liderlik etməsi, iqtisadiyyat, texnologiya və mədəniyyət baxımından güclü olmasıdır. Hazırda, ingilis dilini mükəmməl və normal şəkildə bilənlərin sayı təxminən 1.5 milyard nəfər qeyd edilir.¹

Dissertasiyada əsasən sosial-kulturoloji amilləri və onların dilə təsirini araşdırmağa çalışmışıq. Dilin zənginləşməsi prosesində iştirak edən sosial-kulturoloji amillər kimi aşağıdakıları müəyyən etmişik: siyasi və iqtisadi amillər, mədəniyyətlərarası əlaqələr, qloballaşma, mediya, kompüter texnologiyaları və s. Müasir dövrümüzdə isə kompüter əsərində yaşadığımızdan ən çox yeniliklər də bu sahədə meydana gəlir. Ona görə də hazırda dillərin əsas zənginləşmə mənbəyi məhz informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları sahəsidir.

• *Siyasi amillər* – dünyada və xüsusilə də bölgədə gedən siyasi proseslər vasitəsilə dilə təsir edir və mütləq dildə öz əksini tapır: *prezident (MK-nin I katibi), Milli Məclisin spikeri və vitse-spikeri (Ali Sovetin sədri və sədr müavini), İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil-Ombudsman, Müəllif Hüquqları Agentliyi, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi, Avrointegrasiya Milli İctimai Komitəsi, Polis Akademiyası, bələdiyyə sistemi, atəşkəs rejimi, vasitəçilik missiyası, monitoring, brifinq, sammit, tolerantlıq, şəffaflıq, separatçılıq, anti-terrorizm koalisiyası, narkotrafik və s.*

Bir çox müəlliflər² dil və siyasət məsələlərindən danışarkən siyasətin dili korladığını, siyasət sahəsində dildən istifadə zamanı fikirlərin maskalanmış halda kütləyə təqdim edildiyini qeyd edirlər. Bu

¹ Crystal D. English in the New World // Financial Times, Millennium Supplement, 1999

² Chomsky N. & Otero C.P. Language and politics. AK Press, 2004, 802 p.

Orwell G. Politics and the English language // World Cultural Heritage Library. Intl Business Pubns USA, 2009, 150 p.

fikirlərdə müəyyən qədər həqiqət olsa da siyasət sahəsində dil çox məsuliyyətli funksiya yerinə yetirir. Tam dilçilik nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda, siyasi məqsədlərlə qurulan cümlələrin daha dolğun olduğu, daha dərin mənalar kəsb etdiyi və bununla da, sözün əsl mənasında, dünyanın idarə edilməsində mühüm rol oynadığını əminliklə demək olar.

- *İqtisadi amillərin* rolunu ədəbi dilin formalaşması prosesində xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərinin formalaşmasında, vahid ədəbi dil kimi inkişafında və bütün ölkə ərazisində başa düşülməsində məhz iqtisadi amillər olan ticarət və urbanizasiya çox mühüm rol oynamışdır. Məhz ticarət sayəsində London və Bakı mərkəzlərə çevrilmiş, burada əhalinin danışdığı dialekt isə formalaşaraq ədəbi dil statusuna çatmışdır. Ədəbi dillərin formalaşmasına təsir edən iqtisadi amil həmçinin hazırda global dilin formalaşmasında əsas rol oynayır. İqtisadi baxımdan ən güclü olan ölkə təbii ki, dünya liderinə çevrilir, güclü siyasət yeridə bilər və onun dili dominion olur. Məhz buna görə də hazırda ingilis dili dünya xalqlarının ünsiyyətini təmin edən vahid dilə çevrilmək üzrədir. İnsanların bu dili hər yerdə öyrənməsinin səbəbi də məhz iqtisadi amildir. İnkişaf edən xarici şirkətlərdə işləmək, yaxşı yaşayış, karyera qurma imkanları dil öyrənməklə reallaşır.

Bundan əlavə, iqtisadiyyat dildə yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur.¹ İqtisadiyyat inkişaf etdikcə təkcə yeni sözlər yaranmır, ölçü vahidləri, pul vahidləri, müxtəlif sənayələrdə istifadə olunan alət və texnikaya aid bəzi sözlər köhnəlir, arxaikləşir.

- Dil həm də *mədəniyyət* ilə qarşılıqlı asılılıq vəziyyətindədir. Dil mədəniyyətin, mədəniyyət isə öz növbəsində dilin inkişafına imkan və şərait yaradır. Dünya ədəbi dillərinin meydana gəlməsi, formalaşması, inkişaf edib zənginləşməsi mədəniyyətlə sıx bağlıdır. «Dil, o dildə danışan xalqın milli mədəniyyətini ifadə edir.»² Eyni zamanda, dil təkcə xalqın mədəniyyətini əks etdirmək funksiyası daşımır, dilin əsas funksiyası mədəniyyəti qoruyub saxlayaraq nəsillərdən nəsillərə

---

¹ Reksulak M. & Shughart II F.W. & Tollison D.R. Economics and English: Language Growth in Economic Perspective // Southern Economic Journal, Southern Economic Association, v. 71 (2), October, 2004, p. 232-259

² Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik: 2 cildə, II c. Bakı: Maarif, 1993, s. 207

ötürməkdir. Bu zaman «dil bütün bu nəşilləri bir-birinə bağlayır.»¹ Hər bir dil özündə dünya tarixinin bir hissəsini yaşadır, əvvəlki dövrləri araşdırmaqda əvəzolunmaz rol oynayır və ən əsası, ondan istifadə edən xalqların, tayfaların tarixini, mədəniyyətini, inkişafını özündə əks etdirir. Məhz buna görə dil mədəniyyətin güzgüsüdür.

Mədəniyyətlərarası əlaqələrin yaranmasında tərcümələr mühüm rol oynayır. Əgər əvvəlki dövrlərdə fars və ərəb dillərindən tərcümələr Şərq dilləri və mədəniyyəti ilə əlaqələrimizi sıxlaşdırmış və nəticədə dillərin zənginləşməsinə səbəb olmuşdusa, XIX əsrdən başlayaraq bölgədə rus dilinin aparıcı rol oynaması ilə əlaqədar rus dilindən edilən tərcümələr artmışdır. Bununla həm dilin lüğət tərkibi zənginləşmiş, həm də müxtəlif üslublar inkişaf edərək cümlə quruluşlarında yeniliklərə səbəb olmuşdur.

Mədəniyyətlərarası əlaqələr XXI əsrdə daha da inkişaf etdiyindən müxtəlif xalqların mədəniyyətləri bir-birinə, xüsusən də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qərb mədəniyyəti şərq mədəniyyətinə güclü şəkildə təsir edir. Hər bir xalqın mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan milli geyimlər, kulinariya, bayramlar, gündəlik həyat tərzii və s. də mədəniyyətlərarası əlaqələrin təsiri nəticəsində dəyişikliklərə uğrayır. Mədəniyyətə daxil olan yeniliklər isə dildə yeni sözlərin istifadəsinə və bununla da dilin zənginləşməsinə səbəb olur - 1) Avropa mətbəxinə aid sözlər: *çips (chips)*, *çizburqer (cheeseburger)*, *hamburqer (hamburger)*, *sendvic (sandwich)*; *biskvit (biscuit)*, *çizkeyk (cheesecake)*, *kruassan (croissant)*, *tiramisu (tiramisu)*, *trüfel (truffle)*; *julyen (julienne)*, *pizza (pizza)*, *puşinq (pudding)*, *qril (grill)*, *spaqetti (spaghetti)*, *steyk (steak)*, *şnitset (schnitzel)*; *barmen (barman)*, *brendi (brandy)*, *kapuçino (cappuccino)*, *koşe (coffee)*, *kokteyl (cocktail)*, *likör (liqueur)*, *puş (punch)*, *şeyk (shake)*, *viski (whisky)* və s. 2) geyimlərə aid sözlər: *bandana (bandana)*, *beret (beret)*, *brici (breeches)*, *kapri (capris)*, *klaç (clutch)*, *korset (corselet)*, *manto (manteau)*, *mokasin (moccasin)*, *leqins (leggings)*, *pijama (pajamas)*, *ponço (poncho)*, *topik (top)* və s.

• *Kütləvi İnformasiya Vasitələri (KİV)* xalqın dilinin inkişafında, vahid ədəbi dilin formalaşmasında, dilin zənginləşməsində, yeni sözlərin dilə uyğunlaşmasında, düzgün və səlis nitqin təbliğ

---

¹ Гумбольдт В. О влиянии различного характера языков на литературу и духовное развитие // Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984, с. 324-326

edilməsində çox mühüm və əvəz edilməz rol oynayır. Dünyada baş verən yeniliklər, yeni məfhumların insanlara çatdırılması, yeni səsələnən sözlərin ədəbi dildə möhkəmlənməsi və əhali arasında işlək olması ilk olaraq öz əksini məhz KİV-də tapır. KİV – hər hansı yeniliyin təbliğ edilməsi, eləcə də bu haqqda daim materialların olması, xəbərlərin yenilənməsi və insanların maariflənməsinə xidmət edir. Müasir dövrümüzdə hətta evdar qadın bütün günü öz mənzilindən kənara çıxmasa belə hərtərəfli məlumatlarla təmin olunur, yeniliklərdən xəbərdar olur. KİV ilə həmçinin insanlar öz dünyagörüşünü hərtərəfli inkişaf etdirə bilirlər. Heç də təəccüblü deyil ki, dünya əhalisinin böyük hissəsi üçün radio, televiziya və internet dünyagörüşünü artırmaq üçün yeganə vasitədir. Texnologiyaların inkişafı daim yeni məfhumların meydana gəlməsinə səbəb olur, onların ifadə olunması isə yeni sözlərin dilə əlavə olunması ilə nəticələnir. Beləliklə, KİV bu yeni sözlərin əhaliyə ilk olaraq çatdırılmasına xidmət edərək dilin zənginləşməsi prosesində birbaşa iştirak edir: *brifinq, demarkasiya, deportasiya, diaspor, innovasiya, insident, integrasiya, konsaltinq, koordinator, media, monitoring, ombudsman, polis, prioritet, referi (hakim), spiker, supervayzer, tolerantlıq, trafik;*

debüt, imic, konservant, mentalitet, şou-biznes, totalizator oyunları, transfer, performans, presentasiya, reinkarnasiya, reper, reyting, şarm;

aspirator, blender, datakart, disk, dispenser, dvd pleyer, fen, sayt, onlayn sistem, marker, mikser, monitor, multimedia sistemi, noutbuk, ofis, printer, qreyder, skaner, smart-kart tipli sayğac, taksafon, texnopark, veb-kamera;

broker, diler, imic-meyker, klipmeyker, menecer, prodüser, vizajist, xaker;

aksesuar, barter, bonus, brend, dizayn, eksteryer, holding, interyer, lizing, marketing, supermarket, vendor, villa;

layner, liposaksiya, piling, pirsinq, solyari, SPA salon, tatu və s.

İngilis dilinə gətirilmiş neologizmlərin 11%i məhz media vasitələrinin üzərinə düşür.¹ Dilin lüğət tərkibi ilə yanaşı həm də funksional üslubları və cümlələrin sintaktik quruluşu formalaşır. Media sayəsində dilin mətbuat və publisistik üslubları inkişaf edərək zənginləşir.

Qərb mədəniyyətinin yayılmasında xarici informasiya vasitələri mühüm rol oynayır. İngilis dilinin təsiri mediya sahəsində xüsusilə hiss

---

¹ <http://www.wikipedia.org/>

olunur. Burada həm də əsrin ən geniş yayılmış vasitələrindən biri olan peyk antenləri vasitəçi olur. Bir çox yerli tele-radio kanallarında ingilis dilini öyrədən və ya ingilis dilində xəbərləri çatdıran proqramlar təşkil olunmuşdur. Digər tərəfdən ingilis sözlərini ana dilinin sözləri ilə yanaşı, onların arasında istifadə etmə meylı hiss olunur. Bəzi sahələrdə artıq tərcümə işi dəbdə deyil. Ara-sıra ingilis sözlərini nitqdə işlətmək daha müasir bir metod hesab edilir. Əgər XX əsrdə mümkün qədər başqa dillərin sözlərini tərcümə etməyə can atır, dildə olmayan sözləri milli dilin bazası əsasında yaradırdılarsa, bugün xarici sözləri yalnız səsləndiyi kimi ana dilinin hərfləri ilə yazmaq yolundan istifadə edilir. Həmçinin əvvəllər diktorlar normalaşmış dildə, qəbul olunmuş tələffüz qaydaları ilə danışır və bu şəkildə ədəbi dili təbliğ edirdilərsə, indi fərdi üslublar daha çox üstünlük təşkil edir.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyətdə həqiqətən də çoxtərəfli funksiyaya malikdir: ədəbi dilin təbliği, məlumatın yayılması, savadlılığın artırılması, müxtəlif mədəniyyətlərlə tanışlıq və onların öyrənilməsi, əyləncə, dünya əhalisi arasında əlaqələrin yaranması, müxtəlif dillərin öyrədilməsi və s. Bütün bunlardan düzgün istifadə edildikdə KİV əhalinin inkişaf edib irəli getməsində və eləcə də ədəbi dilin zənginləşməsində yardımçı rol oynayır.

- *İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının* günü-gündən inkişafı ingilis dilini daha da zənginləşdirir və işləkliyini artırır. Belə ki, internetə qoşulmuş hər 10 kompüterdən 9-u məhz ingilis dilli ölkələrin payına düşür, 80%-dən artıq internet səhifələri ingilis dilində təşkil olunur, beynəlxalq təşkilatlar əsas dil kimi mütləq ingilis dilindən istifadə edirlər.

Elm-texnikanın belə sürətlə inkişaf etdiyi bir vaxtda dil də inkişafdan geri qalmır. Çünki istənilən dil sosial, siyasi və iqtisadi həyatda baş verənlərə qarşı çox həssasdır. Nəticədə isə ya yeni məfhum-ideyanı bildiren yeni sözlər yaranır, ya dildəki mövcud sözlər yeni mənalar əldə edir, ya da artıq mövcud olan sözlərə əlavə sinonimlər qazanılır. İngilis dilində kompüter texnologiyalarının inkişafı nəticəsində əldə edilən neologizmlər (11%) kəmiyyətcə ümumi leksikada istifadə edilən neologizmlərdən (53%) sonra ikinci yeri tutur.

---

¹ Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat: 2 cildə, I c., Bakı: Gənclik, 2003, 658 s.

İnformasiya texnologiyaları dilə çoxlu dəyişiklər gətirmişdir və gətirməkdə davam edir.¹

İnformasiya və telekommunikasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə istifadə edilən dil məsələsi dilçiləri daha çox narahat edir. Hətta belə fikirlər səslənir ki, internetin inkişafı, xüsusilə də ingilis dilli internet digər dillərə mənfi təsir edərək, onları sıradan çıxaracaq. Digər tərəfdən internetin həm də ingilis dilini korlayacağı güman edilir. Buna səbəb isə internet xidmətlərində qısaltmalar, qrammatik qaydaların pozulması, səhv yazılış qaydalarından istifadə göstərilir. D.Kristalın fikrincə internet dilə çoxlu dəyişikliklər gətirmişdir və gətirməkdə davam edir. İnternetin dili nə şifahidir, nə də yazılı, bu hər iki nitqin qarışığı olub yeni ünsiyyət formasını təmsil edir..²

Amma qeyd etmək lazımdır ki, informasiya texnologiyalarının mənfi təsiri ola bilsə də bu amil dilə əsasən müsbət təsir edir. İnternet haqda ilk kitabın müəllifi Con Nouton interneti bəşəriyyətin ən dəyərli ixtirası hesab edir.³ İnternet dilin zənginləşməsində birbaşa iştirak edir. Nəinki leksik lay, həm də üslubi imkanlar genişlənir, müxtəlif janrlar yeni yönümdə inkişaf edir.

Ümumilikdə vəziyyəti qiymətləndirərkən kompüter texnologiyasının və xüsusilə internetin dilə müsbət təsir tərəfini daha çox müşahidə edirik. Belə ki, kompüter texnologiyalarının təsiri altında müasir ədəbi dillər günü-gündən zənginləşir. Digər dillərin inkişafına ingilis dili əsaslı şəkildə təsir edir. Amma ingilis dilinin özü də müasir inkişafı əlaqədar olaraq yeni məfhumları ifadə etmək üçün

a) *yeni sözlərdən* istifadə edir:

black hole – qara dəlik (astronomiyada),
celly - mobil telefon,
download -yükləmək,
know-how – yeni texnologiyalar/ideyalar,
robot – robot,
state of the art technology – müasir texnologiya,
x-ray – rentgen şüaları və s.

b) və ya dildəki *mövcud sözlər yeni mənalar* əldə edir:

keyboard – 1) pianonun dilləri 2) kompüter klaviaturası,

¹ <http://www.wikipedia.org/>

² Crystal D. Language and the Internet. CUP, 2006, 304 p.

³ Naughton J. A Brief History of the Future: the Origins of Internet. Phoenix Press, 2001, 332 p.

memory – 1) yaddaş, 2) kompüter yaddaşı,
mouse – 1) siçan (gəmirici heyvan), 2) siçan (kompüterin hissəsi),
program – 1) televiziya proqramı, 2) kompüter proqramı,
virus – 1) xəstəlik virusu, 2) kompüterdə virus,
web – 1) hörümçək toru, 2) internet şəbəkəsi və s.

c) Bəzi sözlər *iki sözün birləşməsindən (blending & clipping)* yaranmışdır:

camphone = camera+phone,
courseware = education software to teach any course,
e-pal = email friend,
emoticon = emotion+icon,
netmeet = meet smb in the Internet və s.

d) Bəzi sözlər *ixtisarlar (abbreviation)* nəticəsində yaranmışdır:

CD – Compact Disc,
DVD – Digital Video Disc,
Laser – Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation,
LOL – laugh out loud,
MMS – Multimedia Messaging Service,
Radar – Radio Detection and Ranging,
SMS – Short Message Service və s.

İngilis dili vasitəsilə informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları sahəsində Azərbaycan dili də külli miqdarda yeni sözlər qazanmışdır:

brauzer, elektron poçt, internet istifadəçisi, kabel televiziyası, MMS rouming, mobil operator, on-line xəbərlər, veb-portal, veb-sayt, sayt və s.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda verilmiş misallardan da görüldüyü kimi xarici mənbələrdən olan sözlər təkcə dillər arası əlaqənin deyil, müəyyən tarixi, siyasi, dini, mədəni və iqtisadi proseslərin nəticəsidir.

Tədqiqat prosesində aşağıdakı elmi nəticələr əldə edilmişdir:

- Dil ilə insan fəaliyyəti sahələri arasında, daha dəqiq desək, dil və cəmiyyət arasında qarşılıqlı asılılıq mövcuddur, birinin inkişafı digərinin də inkişafı deməkdir. Cəmiyyətdə baş verən hər bir yenilik birinci növbədə dilin lüğət tərkibinə öz təsirini göstərir. Lüğət tərkibinin inkişafı, eyni zamanda bütünlükdə dilin inkişafı deməkdir.

- Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesində yeni sözlərin dilə daxil olması ilə yanaşı, mövcud olan sözlərin yeni mənalar əldə etməsi

xüsusilə qeyd edilməlidir. Bu vasitədən müasir ingilis dilində yeni məfhumların ifadə edilməsində çox istifadə olunur.

- İngilis dilinin lüğət tərkibini böyük faizdə alınma sözlər zənginləşdirsə də müasir dövrümüzdə o, daha çox təsir edən dil rolunu oynayır.

- Azərbaycan dili beynəlxalq əlaqələrin sürətli inkişafı, qloballaşma, dünyaya inteqrasiya nəticəsində ingilis dili ilə dolayı deyil birbaşa kontaktdadır və müxtəlif sahələrdə onun təsirinə məruz qalır.

- Dilin zənginləşməsinə təsir edən *siyasi amillərdən* danışarkən dünyada və xüsusilə də bölgədə gedən siyasi prosesləri unutmamaq olmaz, çünki onlar mütləq dildə öz əksini tapır.

- Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərinin vahid ədəbi dil kimi inkişafında mühüm rol oynayan *iqtisadi amal* hazırda qlobal dilin formalaşmasında əsas rol oynayır. İqtisadi baxımdan ən güclü olan ölkənin dili dominion olur. Məhz buna görə də hazırda ingilis dili dünya xalqlarının ünsiyyətini təmin edən vahid dilə çevrilmək üzrədir.

- Dil *mədəniyyət* ilə qarşılıqlı asılılıq vəziyyətindədir. Dil, o dildə danışan xalqın milli mədəniyyətini özündə əks etdirir. Müxtəlif mədəniyyətlərin çatdırılmasında tərcümələr mühüm rol oynayır. Bu yolla həm dilin lüğət tərkibi, həm də müxtəlif üslubları zənginləşir.

- Qərb mədəniyyətinin şərq mədəniyyətinə təsirində xarici *kütləvi informasiya vasitələri* mühüm rol oynayır. Dünyada baş verən yeniliklər və onları ifadə edən məfhumların insanlara çatdırılması, yeni səslənən sözlərin ədəbi dildə möhkəmlənməsi və əhali arasında işlək olması rolunu ifadə edərək KİV, dilin zənginləşməsi prosesində birbaşa iştirak edir.

- *Kompüter texnologiyalarının* təsiri altında dillərin inkişafına ingilis dili əsaslı şəkildə təsir edir. Amma ingilis dilinin özü də müasir inkişaf əlaqədar olaraq yeni məfhumları ifadə etmək üçün yeni sözlərdən istifadə edir və ya dildəki mövcud sözlər yeni mənalar əldə edir.

- Tədqiq edilən sosial-kulturoloji amillər dilə ayrı-ayrılıqda təsir göstərməklə yanaşı biri-birlərilə də sıx əlaqədəirlər, dilin zənginləşməsi prosesində kompleks şəkildə iştirak edirlər.

- Qısa müddət ərzində dilə külli miqdarda yeni sözlər gətirilə bilər, amma onlardan hansının dildə stabilləşib daim qalacağını zaman göstərəcəkdir. Həmçinin bir prinsipi də unutmamalıyıq: dilə daxil olan yeni sözlər dövrün müasir tələblərinə cavab verməli, yalnız onlara

ehtiyac olduqda işlədilməlidir. Dilə lüzumsuz olaraq gətirilən sözlər onu zənginləşdirmir. Əksinə bu sözlər dildə artıqlıq təşkil edərək həm çəşqınlıq yaradır və həm də dili korlayır. Odur ki, dilimizi qoruyaq və onu düzgün istiqamətdə inkişaf etdirək.

Dissertasiyanın mövzusu ilə əlaqədar olaraq aşağıdakı məruzə və məqalələr çap edilmişdir:

1. İngilis dilinin Amerikan variantının bəzi xüsusiyyətlərinə dair // AMEA Folklor İnstitutunun Elmi axtarışları, 2007, XXXIII, s. 8-13
2. İngilis ədəbi dili ilə onun bəzi variantları arasında lüğət tərkibində mövcud olan fərqlərə dair // AMEA Folklor İnstitutunun Elmi axtarışları, 2007, XXXIV, s. 38-45
3. Qloballaşma prosesi vahid dünya dilinin yaranmasının əsas səbəbi kimi // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2008, № 5, s. 127-132
4. Müasir dövrdə ingilis dilində baş verən dəyişikliklərə dair // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2008, № 6, s. 176-180
5. İngilis dilinin xarici dil kimi öyrənilməsinin əhəmiyyəti / «Orta və ali məktəblərdə xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri» Respublika elmi konfransının (30-31 oktyabr 2008) materialları. Bakı: «ADU nəşriyyatı» MMC, 2008, s.140-146
6. Влияние контактов языков на процесс совершенствования языка // Вопросы филологических наук, М.: Спутник, 2009, № 2, с. 99-104
7. Kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV) dillərin zənginləşməsi prosesində rolu // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2009, № 5, s. 98-103
8. Kompüter texnologiyası ingilis və Azərbaycan dillərinin zənginləşməsinə təsir edən amil kimi // AMEA Folklor İnstitutunun Elmi axtarışları, 2009, № 5, s. 143-150
9. Mədəniyyətərarası əlaqələrin dilin zənginləşməsində rolu / «Мядянийятлярарасы Диалог: лингвистик, педагожи вя ядьяби хцсусийятляр» Бейнялхалг елми конфрансын (25-27 ноябр 2010) материаллары. Бақы: Мцтярým, 2010, с. 403-404

Вусаля Рамиз кызы Мухтарова

РОЛЬ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В
ПРОЦЕССЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЯЗЫКА
(на материале английского и азербайджанского языков)

Резюме

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении рассматриваются цель и задачи диссертации, актуальность исследования, теоретическая и практическая значимость, научная новизна работы и методы исследования.

Первая глава – «Формирование лексического слоя на фоне развития азербайджанского и английского литературных языков» – посвящена проблеме развития литературных языков. В данной главе также представлена классификация лексической системы обоих языков, в сравнении рассматривается развитие лексической системы азербайджанского и английского языков.

Вторая глава – «Источники развития лексического слоя современного азербайджанского и английского языка и социально-культурологические факторы, влияющие на их развитие» – рассматривает пути развития словарного состава этих языков. Также в данной главе проводится анализ социально-культурологических факторов, влияющих на развитие обоих языков.

В заключении дается обобщение основных полученных результатов исследования.

Список использованной литературы включает 149 наименований на азербайджанском, русском и английском языках.

Vusala Ramiz Mukhtarova

THE ROLE OF SOCIO-CULTURAL FACTORS IN THE PROCESS OF DEVELOPMENT OF LANGUAGE

(on the basis of English & Azerbaijani language materials)

Summary

The dissertation is devoted to one of the most actual problems of analysis of English & Azerbaijani languages' development in comparison from socio-cultural point of view.

The dissertation consists of introduction, two chapters, the conclusion and the list of used literature.

The introduction deals with the aim and tasks, actuality of the theme, theoretical and practical significance, scientific novelty of the theme, methods of investigation etc.

The first chapter titled "The development of English & Azerbaijani literary languages & lexical strata formation" consists of 3 parts. First part deals with the problem of literary language in linguistics, lexical strata of a language & its classification, the second & third parts explore the formation of lexical strata of Azerbaijani and English languages accordingly.

The second chapter called "The sources of lexical strata enrichment of English and Azerbaijani languages in modern period & social-cultural factors influencing it", deals with ways of enriching languages in modern times and main factors like- politics, economics, culture, globalization, education, media, modern technologies etc. that influence the process of language enrichment (English and Azerbaijani are analyzed in comparison).

The conclusion summarizes the main results of the investigation.

The list of used literature consists of 149 resources in Azeri, Russian & English.

Çapa imzalanıb: .11.04.11

Format 60 x 84 1/16 Tiraj 100. Sifariş № _____.

«ADU NƏŞRİYYATI» MMC. Bakı, R.Behbudov, 60.

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ВУСАЛЯ РАМИЗ ГЫЗЫ МУХТАРОВА

РОЛЬ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В
ПРОЦЕССЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЯЗЫКА
(на материале английского и азербайджанского языков)

10.02.04 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени доктора философии
по филологическим наукам

Баку – 2011